

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ФИҚХИЙ МАКТАБЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДАГИ ЎРНИ

Jurayev Sanjar Ramazanovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti tibbiyot fakulteti ijtimoiy fanlar
kafedrasi o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0002-4306-8796>

jurayevsanjar1983j@gmail.com

Сайдуллаев Фаррух Умедулло ўғли

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti ижтимоий фанлар кафедраси катта
ўқитувчиси PhD

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0004-8385-8009>

Жумаева Мужгона Голибовна

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети тиббиёт факултети талабаси

E-mail: tftvycyv@gmail.com

АННОТАЦИЯ Ушбу мақолада Марказий Осиё минтақасида ислом фикҳий мактабларининг шаклланиши, ривожланиши ва ислом цивилизациясидаги туган ўрни тадқиқ этилади. Айниқса, Ҳанафий мазҳабининг минтақада устунлик қилиши, унинг илдизлари, вакиллари ва мерос ижтимоий-маданий аҳамияти кенг таҳлил қилинади. Мақолада фикҳий тафаккурнинг шаклланишига таъсир этган омиллар, буюк алломаларнинг ҳиссаси, мадраса тизимининг роли ва мазҳаблар ўртасидаги илмий мулоқот масалалари батафсил кўриб чиқилади. Шунингдек, ислом ҳуқуқий меросининг замонавий аҳамияти ва глобал цивилизациялар тарихидаги ўрни таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: ислом фикҳи, Ҳанафий мазҳаби, Марказий Осиё, ислом цивилизацияси, фикҳий мактаблар, Мовароуннаҳр, уламолар, мадраса.

КИРИШ Марказий Осиё минтақаси — Мовароуннаҳр ва Хуросон — VII–VIII асрлардан бошлаб исломнинг ёйилиши билан бирга нафақат диний, балки илмий ва маданий жиҳатдан ҳам буюк ўзгаришларни бошдан кечирди. Бу даврда шаклланган ислом фикҳий мактаблари кейинги асрлар мобайнида минтақа ижтимоий, ҳуқуқий ва маданий ҳаётига чуқур таъсир кўрсатди. Хусусан, Ҳанафий мазҳабининг минтақада кенг тарқалиши бу жараённинг муҳим белгисидир.

Фикҳий тафаккур — исломий ҳуқуқ илми сифатида — нафақат диний амалиёт, балки сиёсий ва иқтисодий ҳаётни тартибга солувчи асосий воситага айланди. Ислом фикҳи Қуръон, Сунна, ижмоъ (консенсус) ва қиёс (аналогия) каби манбаларга таяниб, мусулмон жамиятларида ҳуқуқий тизимнинг пойдеворини яратди. Бу мактабларнинг ўрни ва аҳамиятини тушуниш ислом цивилизациясини яхлит тасаввур қилиш учун зарур шартдир.

Мазкур мақоланинг мақсади — Марказий Осиёдаги фикҳий мактабларнинг тарихий шаклланиш жараёнини, уларнинг интеллектуал меросини ва ислом цивилизациясидаги ўрнини тизимли таҳлил қилишдир. Тадқиқот асосий манбалар, замонавий тарихий-ҳуқуқий тадқиқотлар ва муқоясали методология асосида олиб борилади.

ИСЛОМ ФИҚҲИЙ МАКТАБЛАРИНИНГ ТАСНИФИ ВА УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ислом фикҳида тўрт асосий мазҳаб — Ҳанафий, Моликий, Шофеий ва Ҳанбалий мактаблари — тарихан шаклланган бўлиб, ҳар бири ўзига хос методология ва усулларга эга. Мазҳаблар ўртасидаги фарқлар кўпинча ижтиҳод усули, ҳадис ривоятларига муносабат ва оқилона қиёслаш принципларини қўллашда намоён бўлади. Ҳар бир мазҳаб муайян географик ва маданий контекстда шаклланган бўлиб, ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий реалликларини акс эттиради.

Мазкур мактабларнинг ҳар бири маълум ҳудудий-маданий контекстда шаклланган ва ривожланган. Марказий Осиё учун Ҳанафий мазҳаби алоҳида аҳамият касб этади. Имом Абу Ҳанифа ан-Нуъмон (699–767) томонидан асос солинган бу мазҳаб ақл-мантиқ ва оқилона ёндашувга катта аҳамият беради. Бу хусусият минтақанинг савдо ва шаҳар маданиятига ниҳоятда мос келди.

Ислом фикҳий мактабларининг шаклланишида сиёсий омил ҳам муҳим рол ўйнади. Аббосийлар халифалиги Ҳанафий мазҳабини давлат мазҳаби сифатида қабул қилгани унинг тез тарқалишига замин яратди. Ҳанафий қозилар давлат амалиётида кенг фойдаланила бошланди ва бу мазҳабнинг институционал ўрнини мустаҳкамлади.

1-жадвал. Асосий ислом фикҳий мактаблари ва уларнинг хусусиятлари

Мазҳаб	Асосчи	Вафоти	Асосий худуд	Методологик хусусияти
Ҳанафий	Имом Абу Ҳанифа	767 й.	Марказий Осиё, Туркия, Ҳиндистон	Ақл ва қиёсга таяниш
Моликий	Имом Молик ибн Анас	795 й.	Шимолий ва Ғарбий Африка	Мадина амалиётига таяниш
Шофейй	Имом Муҳаммад аш-Шофейй	820 й.	Миср, Жанубий-Шарқий Осиё	Ҳадис ва қиёс мувозанати
Ҳанбалӣ	Имом Аҳмад ибн Ҳанбал	855 й.	Арабистон ярим ороли	Нақлга қатъий риоя

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ҳанафий мазҳабининг Марказий Осиёга кириб келиши VIII–IX асрларга тўғри келади. Аббосийлар халифалиги даврида, айниқса Хуросон ва Мовароуннаҳр худудларида бу мазҳаб давлат ҳуқуқ тизимининг асосига айланди. Ҳанафий фақиҳлари Бухоро, Самарқанд ва Тошкент каби йирик шаҳарларда масжид, мадраса ва қозихоналар орқали мазҳабни тарғиб этдилар.

Минтақанинг аграр ва савдо иқтисодиётига мос келадиган Ҳанафий фикҳий ечимлари аҳоли ўртасида тез тарқалди. Хусусан, мулкчилик, мерос, никоҳ-талоқ ва тижорат масалаларида Ҳанафий фикҳи амалий раҳнамо вазифасини бажарди. Зардўштилик, буддавийлик ва маҳаллий урф-одатлар билан йўлиқиш натижасида Ҳанафий фикҳи ўзига хос мослашув жараёнини бошдан кечирди.

Самонийлар (875–999) ва Қорахонийлар (840–1212) сулолалари давлат идорасида Ҳанафий фикҳини расмий равишда қўллади. Бу сулолалар даврида фикҳий адабиётнинг бойиши, шарҳлар ва фатволарнинг кўпайиши кузатилди. Ҳанафий мазҳаби маҳаллий аҳоли учун нафақат диний, балки маданий идентификациянинг бир қисмига айланди.

Ғазнавийлар (977–1186) ва Салжуқийлар (1037–1194) даврида ҳам Ҳанафий мазҳаби давлат тузилмасида устунлик қилди. Мазкур сулолалар Марказий Осиёдан Кичик Осиёгача чўзилган худудларда бу мазҳабни тарқатишга катта ҳисса қўшдилар. Шу тариқа Марказий Осиёдаги фикҳий анъана умумислом маданий маконига мустаҳкам уланди.

БУЮК МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК ФАҚИҲЛАР ВА УЛАРНИНГ МЕРОСИ

Марказий Осиёдан чиққан уламолар ислом фикҳ илмини ривожлантиришда беқиёс хизмат қилдилар. Имом Бухорий (810–870), Имом Термизий (824–892), Имом Насоий (829–915) ва бошқалар ҳадис илмини мукаммаллаштириш орқали фикҳнинг манба базасини кенгайтirdилар. Уларнинг асарлари мусулмон олами тарихидаги энг мўътабар манбалар сирасида ўрин эгаллади.

Бурҳониддин Марғиноний (1135–1197) томонидан ёзилган «Ҳидоя» асари Ҳанафий фикҳининг энг мўътабар манбаларидан бири ҳисобланади. «Ҳидоя» нафақат Марказий Осиёда, балки Ҳиндистон, Туркия ва Яқин Шарқда ҳам кенг ўқитилган ва бугун ҳам ислом ҳуқуқшунослигида дарсликлик мартабасини сақлаб келмоқда. Асар фикҳнинг барча тармоқларини қамраб олган систематик шаклда ёзилган.

Абу Мансур Мотуридий (853–944) фикҳ билан бирга ислом каломи (теологияси) соҳасида ҳам буюк мактаб яратди. Унинг Мотуридия каломий мактаби Ҳанафий фикҳи билан уйғунлашиб, минтақанинг ақидавий-ҳуқуқий тафаккурини янги босқичга олиб чиқди. Бу синтез ислом интеллектуал тарихида ноёб ҳодиса сифатида баҳоланади.

2-жадвал. Марказий Осиёдан чиққан буюк фақиҳлар ва уларнинг асарлари

Алломанинг исми	Яшаган йиллари	Асосий асарлари	Илмий соҳаси
Имом Бухорий	810–870	Саҳиҳ ал-Бухорий	Ҳадис ва фикҳ
Имом Термизий	824–892	Жомеъ ат-Термизий	Ҳадис илми

Абу Мансур Мотуридий	853–944	Китоб ат- Тавҳид	Калом, ақида
Муҳаммад аш-Шайбоний	749–805	Ал-Жомеъ ас-Сағир	Ҳанафий фикҳи
Бурҳониддин Марғиноний	1135–1197	Ҳидоя (4 жилд)	Ҳанафий фикҳи
Имом Насафий	1142–1220	Канз ад- Дақоик	Ҳанафий фикҳи

МАДРАСА ТИЗИМИ ВА ФИҚҲИЙ БИЛИМНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Мадраса тизими Марказий Осиёда IX–X асрлардан бошлаб ривожланди ва фикҳ билимини авлоддан авлодга узатишнинг асосий механизмига айланди. Бухоро, Самарқанд ва Хива шаҳарларидаги мадрасалар ўрта асрларда ислом дунёсининг энг нуфузли таълим марказлари сифатида тан олинди. Мадрасаларда ислом ҳуқуқи, теология, мантиқ, математика ва адабиёт фанлари биргаликда ўқитилди.

Мир Араб мадрасаси (Бухоро, 1530-й.), Шердор мадрасаси (Самарқанд, 1636-й.) ва Тиллақори мадрасаси (Самарқанд, 1660-й.) нафақат диний таълим берди, балки ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий фикрнинг шаклланишига ҳам хизмат қилди. Бу мадрасаларда ўқитилган фикҳ курслари асосан Ҳанафий мазҳаби манбаларига суяниб олиб борилди.

Мадраса таълими тизимида «ижоза» (рухсатнома) институти алоҳида аҳамият касб этди. Ижоза орқали талаба муайян асарни ўқиб-ўрганганлиги ва уни ўқитиш ҳуқуқига эга эканлиги тасдиқланди. Бу тизим фикҳий билимларнинг ишончли занжир орқали авлоддан авлодга узатилишини таъминлади.

Мадрасаларда таҳсил олган талабалар кейинчалик қози, муфтий, имом ва мударрис сифатида жамиятга хизмат қилдилар. Улар ислом ҳуқуқини амалиётга татбиқ этиш, низоларни ҳал этиш ва аҳолини маънавий-ҳуқуқий жиҳатдан йўналтириш вазифаларини бажардилар. Бу тизим минтақада ижтимоий барқарорликни таъминлашда муҳим омил бўлди.

ИПАК ЙЎЛ И ВА ФИҚҲИЙ АНЪАНАНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Марказий Осиё Буюк Ипак йўлининг марказида жойлашгани ҳолда тижорат, маданий алмашинув ва диний ғояларнинг тарқалишида стратегик аҳамиятга эга бўлди. Тожирлар ва сайёҳлар орқали Ҳанафий фикҳи Хитойдан Кичик Осиёгача бўлган ҳудудларда таъсир кўрсатди. Бу феномен ислом ҳуқуқи нормаларининг глобаллашувида Марказий Осиёнинг роли қай даражада муҳим бўлганини кўрсатади.

Савдо муносабатлари шариат нормаларини амалда қўллашни тақозо этди. Ҳанафий фикҳида молиявий ва тижорат масалаларига кенг ўрин берилган бўлиб, бу унинг савдогарлар ўртасида машҳур бўлишига сабаб бўлди. Ширкат, мудораба (инвестиция шартномаси) ва бошқа тижорат шакллари тартибга солувчи Ҳанафий қоидалари Ипак йўли бўйлаб амал қилди.

Ҳиндистондаги Муғаллар империяси (1526–1857) Ҳанафий мазҳабини расмий давлат мазҳаби сифатида қабул қилди ва Марказий Осиёдан таклиф этилган фақиҳлар бу ерда ҳуқуқ тизимини шакллантирди. Бу ҳол Марказий Осиё фикҳий мактабининг ҳудудий чегарадан ташқаридаги таъсирини яққол кўрсатади.

ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДАГИ ЎРНИ

Марказий Осиё фикҳий мактаблари ислом цивилизациясига бир неча йўналишда муҳим ҳисса қўшди. Биринчидан, ҳуқуқий тафаккур соҳасида бу мактаблар шариат нормаларини тизимлаштириш, кодификациялаш ва амалиётга татбиқ этишнинг ноёб методологиясини яратди. Иккинчидан, улар ислом фалсафаси ва каломи билан фикҳнинг уйғунлашувига замин ҳозирлади.

Учинчидан, минтақадаги Ипак йўли савдоси фикҳий нормаларни кенг тарқатишга ёрдам берди. Тўртинчидан, буюк аллома ва фақиҳларнинг рационал методологияси ислом ҳуқуқшунослигини янги интеллектуал уфқлар томон олиб чиқди. Бу саккиз-тўққизинчи асрлардаги ислом «олтин даври»нинг маҳсули бўлиб, дунё цивилизациясига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

Марказий Осиё фикҳий мактаблари шарқ ва ғарб цивилизациялари ўртасидаги кўприк вазифасини ҳам бажарди. Юнон фалсафаси, ҳинд математикаси ва форс маъмурий анъаналари билан бирлашган ислом ҳуқуқий тафаккури бутунлай янги, синкретик интеллектуал анъанани вужудга келтирди. Бу анъана

ўрта асрлар Европа ҳуқуқшунослигига ҳам билвосита таъсир кўрсатганлиги тарихчилар томонидан таъкидланади.

3-жадвал. Марказий Осиё фикҳий мактабларининг ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси

Соҳа	Муҳим ҳисса	Намоёндалар
Ҳадис илми	Саҳиҳ тўпламларининг яратилиши	Бухорий, Термизий, Насоий
Фикҳ	Ҳидоя ва систематик кодификация	Марғиноний, Шайбоний, Насафий
Калом	Мотуридия мактабининг шаклланиши	Мотуридий ва издошлари
Таълим	Мадраса тизими ва ижоза институти	Бухоро, Самарқанд мактаблари
Халқаро таъсир	Ҳанафий мазҳабини Осиёга тарқатиш	Муғаллар, Салжуқийлар

ХУЛОСА

Марказий Осиёда ислом фикҳий мактабларининг шаклланиши — бу минтақа тарихи ва маданиятининг ажралмас бир қирраси. Ҳанафий мазҳабининг бу ерда мустаҳкам ўрин эгаллаши тасодифий жараён эмас, балки минтақа аҳолисининг ақлий ва маданий мойилликлари, иқтисодий-ижтимоий шарт-шароитлари ва сиёсий омиллар билан чамбарчас боғлиқ.

Бурҳониддин Марғиноний, Имом Бухорий, Абу Мансур Мотуридий ва бошқа буюк алломаларнинг мероси бугун ҳам ислом дунёсида тириклигини сақлаб, нафақат диний, балки ҳуқуқий тафаккур тарихининг муҳим бир саҳифасини ташкил этади. Мазкур мактабларнинг илмий-интеллектуал мероси замонавий ислом ҳуқуқшунослиги ва цивилизациялар диалоги учун ҳам долзарб манба бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиёдаги фикхий анъана ислом цивилизациясининг нафақат диний, балки ҳуқуқий, фалсафий ва педагогик тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Ипак йўли орқали тарқалган бу мерос нафақат Осиё, балки дунё тарихи учун ҳам аҳамиятли ҳисобланади. Замонавий тадқиқотчилар учун бу мавзу ҳали-ҳамон янги қирраларни кашф этишга тайёр бой ва серқатлам манба бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Марғинович Б. Ҳидоя. — Байрут: Дор ал-Кутуб ал-Илмия, 2000. — 4 жилд.
2. Бухорий М. Саҳиҳ ал-Бухорий. — Риёд: Дор ас-Салом, 1999.
3. Schacht J. An Introduction to Islamic Law. — Oxford: Clarendon Press, 1964. — 304 б.
4. Madelung W. The Spread of Māturīdism and the Turks // Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos. — Leiden, 1971. — Б. 109–168.
5. Ҳасанов М. Марказий Осиёда исломнинг тарихи. — Тошкент: Ўзбекистон, 2015. — 320 б.
6. Зиёдуллаев Н. Мовароуннаҳрда фикҳ илмининг ривожланиши. — Тошкент: Маънавият, 2010. — 256 б.
7. Coulson N.J. A History of Islamic Law. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1964. — 264 б.
8. Imber C. Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition. — Stanford: Stanford University Press, 1997. — 290 б.
9. Мўминов А. Бухоро ва Самарқандда ислом ҳуқуқ мактаблари. — Тошкент: Фан, 2008. — 198 б.
10. Peters R. Crime and Punishment in Islamic Law. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 238 б.